

МІСЦЕ НОРМ ПРАВА У СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНИХ НОРМ

У статті розглянуто поняття та ознаки правових норм та з'ясовані особливості правових норм у системі соціальних норм.

Ключові слова: норма права, соціальна норма, ознаки норм права, система соціальних норм, право.

В статье рассмотрено понятие и признаки правовых норм и определены особенности правовых норм в системе социальных норм.

Ключевые слова: норма права, социальная норма, признаки норм права, система социальных норм, право.

The article reviews the concept and features of legal norms and legal rules defined features in the system of social norms.

Key words: rule of law, social norms, signs of the law, a system of social norms, law.

Розвиток сучасної цивілізації обумовив становлення та функціонування системи норм, взаємопов'язаних між собою. Цілісна динамічна система соціальних норм є необхідною умовою життя суспільства, засобом суспільного управління, організації та функціонування держави, забезпечення узгодженої взаємодії людей та реалізації їх прав та інтересів.

Система засобів соціального впливу відображає досягнутий рівень економічного, соціально-політичного і духовного розвитку суспільства, в них знаходять відображення історичні та національні особливості країни, характер державної влади, якісний рівень життя людей. Норми, що регулюють суспільні відносини, відображають та конкретизують дію об'єктивних законів, тенденцій суспільного розвитку, історично обумовлених закономірностей¹.

Демократичні зміни вимагають від національної науки держави і права нового осмислення змісту та сутності ключових категорій права. У зв'язку з цим вважаємо, що із багатьох питань, які досліджуються загальною теорією права, одним із найважливіших є визначення поняття та з'ясування особливостей правових норм у системі соціальних норм.

У сучасній теорії права зазначене питання розглядається у наукових працях теоретиків права, зокрема: О. Берга, С. Бобровник, Є. Бурлая, А. Венгерова, М. Кельмана, Н. Крестовської, В. Копейчикова, В. Котюка, С. Лисенкова, О. Малька, Л. Матвєєвої, М. Матузова, М. Марченко, В. Марчука, О. Мурашина, В. Нерсесянца, Л. Ніколаєвої, Н. Оніщенко, П. Рабіновича, О. Скакун, І. Табаріна, Т. Тарахонич, В. Філімонова тощо.

Дослідження системи соціальних норм в цілому та окремо її складових дає можливість виявити як їх особливості, так і внутрішньо системні взаємозв'язки, що є актуальними на сьогодні в нових історичних умовах.

© МОХОНЬКО Аліса В'ячеславівна – здобувач Київського університету права НАН України

Соціальні норми, зазначає Т. Тарахонич, існують як у додержавному, так і в державно-організованому суспільстві; приймаються суспільством у добровільному порядку; права та обов'язки не розмежовані, і у нормах викладаються не окремо; права і обов'язки не взаємні, і виконання права не залежить від обов'язку інших сторін; є сукупністю норм, що не підпорядковані одна одній; мають характер мононорм, регулюють невизначене коло суспільних відносин; діють лише у межах певного суспільства; структурні елементи відсутні; виконуються добровільно лише в силу їх авторитарності для окремих суб'єктів; реалізуються у добровільній формі².

Всі соціальні норми, стверджують В. Марчук та Л. Ніколаєва, за принципом дихотомії можна поділити на правові та неправові. У цьому розумінні право виступає як об'єктивна категорія. Це об'єктивне право, що виходить значною мірою від держави (хоча і не лише від неї), яке сприймається як сукупність специфічних соціальних норм, що існують незалежно від волі окремо взятих індивідуумів – приватних або посадових осіб – та діють в тій чи іншій країні або навіть в планетарному масштабі³.

Це право є об'єктивним тому, що воно становить частину об'єктивно існуючого соціального середовища, в яке попадає людина від народження і в якому вона перебуває протягом свого життя, аналогічно тому, як вона існує й в іншому – природному середовищі.

На думку П. Бергера та Т. Лукмана, право нерозривно пов'язано з існуванням людського суспільства, отже, воно має соціальний характер. Людське існування неможливе в закритій сфері внутрішньої бездіяльності. Людина має безперервно відтворювати себе тільки в діяльності. Ця антропологічна необхідність людини має біологічне коріння. Внутрішня нестабільність людського існування зумовлює необхідність того, щоб людина сама визначала стабільне оточення для своєї поведінки. Такої стабільності людина намагається досягти за допомогою соціальних норм⁴.

Взаємовідносини людей в суспільстві регулюються різноманітним колом соціальних норм: нормами моралі, нормами традицій, звичаїв, релігійними нормами тощо. Особливе місце серед них займають норми права (або правові норми).

Норми права відносяться до соціальних норм, тобто правил поведінки людей у відносинах між собою (в суспільних відносинах). Це правило, що містить дозвіл, обмеження, заборону або покладає позитивний обов'язок. Отже, норма права – це правило, що визначає, яким чином необхідно діяти за певних обставин⁵.

Поняття норми права, вважає С. Бобровник, належить до числа найважливіших категорій теорії права. Будь-яке правове явище розкривається і виявляє себе лише у взаємозв'язку з нормами права. Саме через норми права держава здійснює вплив на суспільство, на їх основі визначаються повноваження державних структур, завдяки нормам конкретизуються та реалізуються суб'єктивні права. Норма права є первинною клітинкою права та вихідним структурним елементом системи права⁶.

Слушною є думка В. Андріїва, що реалізація норм права забезпечується, з одного боку, створенням державою реальних умов і засобів, що сприяють безперешкодному добровільному здійсненню відповідними суб'єктами сформульованих у правовій нормі зразків поведінки, а з іншого – засобами заохочення, переконання та примусу до бажаної поведінки, а також можливістю застосування санкцій у

разі невиконання вимог правової норми. Такий підхід до розуміння норми права дозволяє наголосити, на тому, що вона є державним витвором і покликана виконувати роль засобу для впорядкування найважливіших відносин у державно-організованому суспільстві⁷.

Правові норми, зазначають В. Бачинін та М. Панов, є одним із найважливіших засобів по забезпеченню соціального порядку і по наданню суспільним відносинам цивілізованого характеру. Вони покликані оберігати індивідів, суспільство, державу від найбільш небезпечних видів зла, від сваволі і насильства⁸.

У демократичному суспільстві правова норма приймається державою від імені суспільства (народу), завжди відображає волю певної соціальної групи чи всього населення держави, закріплює її та охороняє. Зокрема, правовими вважаються норми, які:

- склалися історично у вигляді звичаїв, традицій, прецедентів і визнані державою як такі, що відповідають загальнолюдським ідеалам;
- виходять безпосередньо від суспільства (народу), відображають волю спільноти та є результатом референдуму;
- прийняті уповноваженими органами держави у межах правотворчого (законотворчого) процесу;
- вміщені у договорах, укладених міжколективними суб'єктами відповідно до чинного законодавства та принципів і норм міжнародного права⁹.

В юридичній літературі термін «норма права» («правова норма») вживається у двох значеннях:

- норма права як юридично формалізоване правило поведінки, тобто інтелектуальна модель суспільних відносин (ідеальна норма);
- правова норма як поведінка, відносини, взаємини між людьми, які відповідають праву, закону (реальна норма); тобто проєкція норми права на реальну суспільну дійсність, реальні соціальні відносини, що будуються за моделями, які містять у собі норми права¹⁰.

Таким чином, необхідно розглянути правову норму в її класичному розумінні, щоб виявити ті ознаки правової норми, наявність яких пов'язана виключно зі специфікою правової норми.

Більшість вітчизняних та зарубіжних правових дослідників визначають правову норму як правило поведінки загального характеру, що встановлене, визнане чи санкціоноване компетентним органом держави або в іншому передбаченому нею порядку, яке має загальнообов'язкову силу, регулює суспільні відносини в інтересах громадян і суспільства та передбачає можливість застосування державно-примусових заходів, включаючи відповідальність перед державою в разі порушення цієї норми з метою її підтримання та неухильного виконання. З деякими відмінностями дане визначення правової норми міститься в більшості підручників і навчальних посібників з теорії держави і права, що є свідченням стійкості даного поняття.

Висвітлення ознак правових норм знайшло місце у творчому доробку радянських вчених, зокрема М. Александрова, С. Алексєєва, В. Бабаєва, М. Байтіна, С. Голунського, О. Лейста, П. Недбайла, А. Піголкіна та інших. Однак, теоретичні положення, що були сформульовані у ті часи, не втратили свого значення й понині.

Сучасний етап розвитку вчення про правову норму потребує не лише подальшого вдосконалення, а й переосмислення важливих її ознак та властивостей.

Зокрема, в юридичній літературі виокремлюються наступні ознаки правових норм: державно-вольовий характер; державна обов'язковість; формальна визначеність; загальний характер; загальнообов'язковість; представницько-зобов'язуючий характер; системність; нормативність; норма відображає найбільш важливі для суспільства групи суспільних відносин.

Досить слушною є думка В. Нерсисянца, що у процесі взаємодії та взаємовпливу різних видів соціальних норм (зокрема, правових, етичних, естетичних, релігійних, політичних тощо) кожна з них, зберігаючи власну специфіку, виступає у якості регулятора особливого роду. Поряд із загальними рисами соціальні регулятори мають свої специфічні особливості, що відображають принципovu різницю одного виду соціальних норм від інших¹¹.

Необхідним аспектом розгляду є визначення ознак норм права, що суттєво відокремлюють їх від інших видів соціальних норм, а саме:

1. Норма права – це первинна клітинка права, яка відноситься до нього як частина в цілому.

Право в об'єктивному розумінні бачиться незчисленною безліччю норм, незалежно від того, ким та в якій формі вони встановлені, тобто системою юридично формалізованих правил поведінки. Норма права (правова норма) та об'єктивне право в цьому контексті співвідноситься як частина та ціле.

2. Правова норма пов'язана з державою.

Норми права встановлені або санкціоновані державою, тобто містяться в прийнятих державними органами відповідно до їх компетенції актах, або встановлені іншим способом в порядку, визначеному державою.

Встановлення норми права здійснюється шляхом безпосередньої державної чи делегованої правотворчості, а санкціонування являє собою державне затвердження вже існуючих у суспільстві приписів та надання їм певного ступеню обов'язковості. Лише держава наділена можливістю встановлювати, змінювати та скасовувати норми права.

Норми права можуть не тільки встановлюватись, але й санкціонуватись державою, тобто визнаватись в якості загальнообов'язкових правил поведінки.

На думку М. Марченка, загальнообов'язковість означає, що усі члени суспільства повинні виконувати вимоги, які містяться в нормах права. Загальнообов'язковість норми права виникає поряд з нею¹².

Отже, норма права є загальнообов'язковим правилом поведінки людей в суспільстві. Вона виступає в якості однакового масштабу та рівної міри свободи для всіх та кожного, хто опинився у сфері її дії.

3. Це правило поведінки, що визначає модель можливої та необхідної поведінки суб'єктів, яка відповідає інтересам суспільства та держави. Завдяки нормі суб'єкти можуть визначати правомірність чи протиправність своєї поведінки. Зміст норми складають права – як можливість вчиняти правомірні дії для реалізації власних інтересів; обов'язки – як необхідність виконання необхідної поведінки та заборони як необхідність утримання від вчинення дій певного роду¹³.

Г. Кельзен стверджував, що норма права являє собою правило поведінки, відповідно до якого та чи інша особа (група осіб) повинна діяти у якому-небудь визначеному напрямку, незалежно від того, чи бажає вона себе вести таким чином, чи ні¹⁴.

4. Норми права поширюються на чітко визначену сферу суспільних відносин.

Норми – це сукупність суспільних відносин, певним чином упорядкованих і організованих.

Норма права є взірцем (моделлю) типових суспільних відносин, які встановлюються державою та являють собою межі можливої або належної поведінки людей, міру їх зовнішньої та внутрішньої свободи у конкретних взаємовідносинах.

Зміст правової норми визначається об'єктивною природою (змістом) того виду суспільних відносин, на впорядкування яких вона направлена.

Проте, деякі науковці зазначають¹⁵, що правова норма відображає найбільш важливі групи суспільних відносин і тим самим відповідає потребам суспільного розвитку, є скоріше не ознакою, а умовою дії правової норми, тому, що успішна реалізація її на практиці можлива за умови, якщо веління законодавця відповідають реальним потребам суспільства.

5. Норми права мають владний, загальний характер та діють багаторазово.

Владність норми виявляється у тому, що вона регулює такі відносини, без яких держава і суспільство не можуть бути перетворені у соціальну систему. Норма права завжди відображає волю певної соціальної групи чи всього населення держави, закріплює її та охороняє.

Норми права не мають конкретно визначеного адресата, а розраховані на врегулювання поведінки будь-яких суб'єктів, які попадають в ситуацію що врегулюється нормою права.

Норми права діють багаторазово (невизначене число разів) або тривало. Становлячи інтелектуальну модель суспільних відносин, норма права розрахована на неодноразове застосування, вона не вичерпується одиничним фактом її виконання.

6. Норма права завжди характеризується формальною визначеністю, тобто обов'язковим відображенням у відповідному офіційному акті держави.

Внутрішня визначеність правової норми полягає в змісті, обсязі прав і обов'язків, чітких вказівках на наслідки її порушення. Зовнішня визначеність полягає у тому, що будь-яка норма закріплена у статті, главі, розділі офіційного документа, тобто, у нормативно-правовому акті.

Характер викладення змісту норм права – чіткість, визначеність, фіксованість. Форма фіксації норм права – здебільшого у вигляді спеціальних нормативно-правових актів (закони, укази, постанови, накази тощо), які наділені загальнообов'язковою силою.

7. Правові норми гарантуються державою, можливістю застосування засобів примусового впливу.

Реалізація правової норми в необхідних випадках забезпечується заходами державного примусу. Отже, порушення меж можливої та належної поведінки, встановлених правовою нормою, тягне за собою юридичну відповідальність, реалізація якої покладена на відповідні державні органи. Це також відрізняє правову норму від всіх інших видів соціальних норм і забезпечує її дієвість та ефективність.

Т. Тарахонич додає до переліку відмінностей між правовими та соціальними нормами, наступні критерії: правові норми виникають лише у державно-організованому суспільстві; приймаються органами держави в рамках нормативно-закріпленого процесу; права та обов'язки, що складають зміст норми, є розмежованими (чітко визначеними) і закріплені окремо; права та обов'язки мають взаємний характер, тобто суб'єктивне право є основною гарантією забезпечення інтересів суб'єкта, а обов'язок є гарантією цього права; складають системи, що характеризуються ієрархічним підпорядкуванням; діють у межах держави, утво-

рюючи національну систему права, а також регламентують міжнародні відносини, створюючи міжнародне право; мають визначену структуру (гіпотеза, диспозиція, санкція); є обов'язковими для виконання суб'єктами незалежно від сприйняття чи розуміння ними змісту норми; реалізуються у чітко визначених формах (дотримання, виконання, використання, застосування); застосовуються на чітко визначених принципах¹⁶.

Однак, необхідно наголосити, що не всі правові норми встановлюють права і обов'язки суб'єктів або міру необхідної поведінки, міру свободи. Більшість спеціалізованих норм безпосередньо не встановлюють прав і обов'язків, як і не визначають міру необхідної поведінки. Дана ознака характерна переважно для норм-правил поведінки, які безпосереднього регулюють поведінку людей, суспільні відносини.

Зазначимо, що відмінності між правовими та соціальними нормами існують й за іншими критеріями, зокрема: фіксованість сфери та меж регулювання: за сферами регулювання, тобто за колом суспільних відносин, на які поширюється дія норм права; за часовими та просторовими вимірами; за колом осіб, на яких поширюється регулювання, тобто дія відповідних норм права¹⁷.

Підсумовуючи вищезазначене, вважаємо за необхідне зазначити, що у нормах права від імені держави регулюються не всі, а лише найбільш важливі, з її погляду, суспільні відносини. Тільки норми права забезпечуються усіма наявними у держави засобами. Все це свідчить про те, що в системі соціальних норм, чинних у суспільстві, у якому сформувалась держава, норми права займають своє особливе, чітко визначене місце.

1. Гетьман-П'ятковська І.А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: Автореф. дис. ... к.ю.н. – К., 2007. – С. 1. **2.** Тарахонич Т.І. Соціальне регулювання: його поняття та особливості // Теорія держави і права. Академічний курс: Підручник / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 278–279. **3.** Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Нариси з теорії права: Навч. посіб. – К.: Істина, 2004. – С. 47. **4.** Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. – М., 1995. – С. 86. **5.** *Общая теория государства и права* / Под ред. М.Н. Марченко. – М., 2000. – Т. 2. – С. 213. **6.** Бобровник С.В. Норми права // Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. / За ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – С. 365. **7.** Андрійв В. Правові норми в системі соціальних норм держави // Підприємництво, господарство і право. – 2007. – № 9. – С. 47–48. **8.** Бачинін В.А., Панов М.І. Філософія права: Підручник. – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2002. – С. 125. **9.** Бобровник С.В. Цит. праця. – С. 366–368. **10.** Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Цит. праця. – С. 87. **11.** Нерсесянц В.С. Юриспруденція. Введение в курс общей теории права и государства. – М.: Издательство НОРМА, 2000. – С. 51. **12.** Марченко М.Н. Проблемы теории государства и права: Учебник. – М.: Проспект, 2001. – С. 339. **13.** Бобровник С.В. Цит. праця. – С. 366. **14.** Kelsen H. General Theory of Law and State. – L. 1961. – P. 35. **15.** *Теория государства и права* / Отв. ред. А.И.Королев, Л.С.Явич. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1982. – С. 277. **16.** Тарахонич Т.І. Цит. праця. – С. 278–279. **17.** Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Цит. праця. – С. 52–53.